

přátelství, spolupráce, mír, láska, atd., jsou přímo jeho dlouhodobými zájmy a že sám zájem není zdaleka jen egoistickou záležitostí, nýbrž především účastí na společném díle.

2) Z hlediska společenského systému jsou to pouze rostoucí prvky samosprávy a „sebesprávy“, jež budou s to akceptovat onu kýženou „veřejnou sebekontrolu“. Věc však nemá jen sociálně-psychologický a politický kontext. Jde

o proces zrání člověka. Nejde o návrat k ideálům před 200 lety-jde o cestu kupředu.

Překonání globální krizi ducha, říká autor (s. 219). Jinak člověk nezíská vládu nad svým osudem. Brzezinski přitom mluví o potřebné rovnováze mezi materiálními a duchovními hodnotami. K tomu připojujeme, že taková rovnováha by neměla být mechanická či „kupecká“. Jde o její duchovní smysl.

Karel Bertelmann

Readings in Population Research methodology

Pro United Nations Population Fund vydalo Social Development Center Chicago 1993. 8 svazků, 3446 s.

Koncepčně dílo připravili Donald J. Bogue, Eduardo E. Arriaga a Douglas L. Anderton, vydání zabezpečoval George W. Rumsey.

Pro potřeby odborné veřejnosti byla péčí Organizace spojených národů vydána rozsáhlá publikace věnovaná metodám výzkumu obyvatelstva, kterými se však rozumějí především metody demografické. Jak se zdůrazňuje v úvodu, záměrem editorů bylo shrnout do jedné, respektive jednotně podané publikace, výklad většiny metod používaných v současnosti při výzkumu obyvatelstva a obsáhnout demografické metody v celé jejich šíři. Čítanka má uspokojovat potřeby studentů všech stupňů, od začátečníků po středně i více pokročilé, má rozšířit znalosti metod všech graduovaných demografů. Protože se soustřeďuje na metodologii, vědomě omezuje diskusi o zásadních a teoretických problémech demografie a všimá si jich jen tehdy, když se tyto problémy bezprostředně týkají i výběru a užití výzkumných technik.

Vzhledem k tomu, že demografické metody používají nejen demografové, ale i odborníci jiných profesí, především ekonomové, sociologové, geografové, pracovníci veřejné správy a politici, je *Čítanka* určena i jim a je sestavena tak, aby ji zájemci z řad těchto profesí mohli používat stejně efektivně jako vlastní demografové. Editoři zároveň koncipovali *Čítanku* tak, aby mohla sloužit i jako bibliografická příručka pro rychlou informaci o nejdůležitější literatuře k příslušné proble-

matice a jako zdroj informací o dostupných výukových i výpočetních programech (software) pro osobní počítače.

O snaze vyjít co nejvíce vstříc výuce demografie a zároveň zajistit její více méně stejnou úroveň ve světě svědčí přehled, v němž se doporučuje, jak uvedené texty rozvrhnout do 45 kursů demografie a 13 kursů dalších sociálních věd (pro lékaře, ekonomy, sociology, biology, ekology, geografy apod.); je zároveň naznačeno, které oddíly mají zvládnout začátečníci, co by mělo být požadováno od absolventa vysoké školy, jaká je náplň studia doktorandů, co musí zvládnout aspirant na post vysokoškolského profesora.

Editoři si kladli však ještě jeden cíl, který občané malé populačně stagnující středo-evropské země příliš nepocítují – poskytnutím té nejlepší příručky demografických metod rozšířit okruh zájemců o problematiku populačního vývoje o odborníky z rozvojových zemí a dát jim do ruky učebnici, kde by se v rámci studia demografických metod poučili i o výzkumu kontracepce a plánování rodiny. Lze říci, že právě tomuto účelu je do určité míry podřízena celá koncepce díla, které vzniklo z iniciativy Populačního fondu OSN a ve značné míře využívá materiálů vydaných nebo zpracovaných pro jeho potřeby. Ve velké šíři je proto prostor věnován právě problematice rozvojových zemí a metodám vyvinutým pro účely překlenutí nedostatku podrobných empirických dat.

Metody demografického výzkumu byly rozvrženy do 27 kapitol, které jsou číslovány průběžně prvním svazkem počínaje a osmým konče. Jednotlivé kapitoly byly do svazků spojovány sice v logické následnosti, ale i podle svého rozsahu, i když i svazky jsou

koncipovány tak, aby byly pokud možno tematicky homogenní. Řazení kapitol odpovídá řazení látky ve většině učebnic demografie, metody jednodušší nebo méně náročné předcházejí těm složitějším. V rámci každé kapitoly je látka dále tematicky rozdělena do podkapitol. V rámci podkapitol jsou pak již řazeny jednotlivé texty, kterých je celkem 432, tak, aby na sebe logicky navazovaly nebo se týkaly podobné problematiky. Protože základním stavebním kamenem byly kapitoly, mají tyto nejen každá svého editora (jednoho nebo dva), ale i recenzenta. Recenzenti byli zpravidla tři, výjimečně dva nebo čtyři a byli jimi význační a zkušení demografové. Nedílnou částí každé kapitoly je přehled základní literatury a seznam programů pro osobní počítače (včetně jejich základního popisu a adres, na kterých je lze získat).

Celé dílo byla připraveno tak, že editoři jednotlivých kapitol sestavili texty z již publikovaných statí nebo partie z učebnic nebo příruček – proto *Čítanka*. Pouze v případě, že nenalezli vhodné texty, psali příslušné oddíly sami. Tak vzniklo dílo, na němž se de facto autorsky podílelo 226 odborníků z celého světa. Ačkoli šlo o specialisty z řady zemí, převládali mezi autory badatelé působící na univerzitách v USA. Přesto ani tento způsob vydání publikace nebyl snadný, neboť si editoři museli vyžádat kromě souhlasu autorů i souhlas s reedicí textů od 87 nakladatelství. Za zmínku stojí, že si pořadatelé díla vybrali pro 27 kapitol 21 odborníka, z nichž jen tři v té době nepůsobili v USA. Naproti tomu z 80 recenzentů alespoň jeden pro každou kapitolu reprezentoval africké nebo asijské demografie, často byli dva; z Evropy se na této práci podílelo osm odborníků. Výběr editorů z anglicky mluvících zemí však ovlivnil do značné míry i výběr textů, neboť byla přetištěna díla reprezentující anglicky psanou odbornou produkci, překlady z jiné produkce pořizovány nebyly. Bibliografické záznamy uváděné na závěr každého tematického okruhu preferují sice anglicky publikované tituly, ale důležité tituly jinojazyčné neopomíjejí.

Protože není možné podrobněji popsat celé dílo, včetně všech autorů, uvádím dále pro zběžnou informaci alespoň přehled jednotlivých kapitol. I z něho by mělo být patrné, co

vše lze v publikaci nalézt a ke kterým tematickým okruhům studia které díly použít.

První svazek nazvaný *Základní nástroje*, obsahuje šest kapitol. První je věnována zjišťování velikosti a skladby obyvatelstva a jeho prostorovému rozložení, včetně velikostí sídel, tj. zjišťování stavu obyvatelstva. Druhá kapitola podává přehled základních postupů používaných při konstrukci měř a ukazatelů pohybu obyvatelstva, a to jak přirozeného pohybu (tím ale autoři rozumějí studium řádu rození a vymírání), tak dalších důležitých událostí v životě lidí (sňatky a migrace). Logicky následuje třetí kapitola věnovaná pramenům demografických dat, včetně metod sběru dat. Je pojata velmi obecně, ale tak, aby jí bylo možno použít i při přípravě sčítání lidu, organizaci evidence pohybu obyvatelstva, koncipování výběrových šetření o obyvatelstvu (např. šetření o úrovni plodnosti). Metodám hodnocení úplnosti dat, jejich věrohodnosti a přesnosti je věnována kapitola čtvrtá. V páté kapitole jsou podány metody, kterých je možno použít při odstraňování některých nedostatků sebraných dat, například způsoby vyrovnávání dat a odstraňování nápadných deformací věkové struktury (pokud vznikly nepřesným uváděním věku nebo malou velikostí souboru). O tom, jak pracovat se získanými daty, aby bylo možno vzájemně porovnávat jednotlivé populace s rozdílnou věkovou strukturou, pojednává kapitola šestá, obsahující kromě klasické standardizace i další techniky. Ve všech těchto kapitolách se odráží péče o co nejširší, ale zároveň odborně správné zpracování dat o obyvatelstvu ze zemí, kde není kvalitní statistická služba nebo evidence pohybu obyvatelstva, takže se pro výzkum vývoje obyvatelstva více využívá provedených modelových vztahů.

Do druhého svazku *Čítanky* byly zařazeny tři kapitoly týkající se studia úmrtnosti. Sedmá kapitola zahrnuje přímé metody používané při výzkumu *úmrtnosti*, tzn. metody vycházející z dat poskytovaných kvalitní demografickou statistikou; osmá kapitola poskytuje návod, jak ke studiu úmrtnosti používat jiných zdrojů, například modelových úmrtnostních tabulek, odhadů založených na rozbořech věkové struktury ze sčítání lidu a pod. Recenzentem této kapitoly byl Ladislav Růžicka, který byl

kdysi autorem oddílů věnovaných úmrtnosti v naší známé učebnici *Demografie* (V. Srb, M. Kučera, L. Růžička, Praha, Svoboda 1971), ale který poté působil dvacet let jako uznávaný odborník v zahraničí, naposledy na Státní australské univerzitě. Vzhledem k tomu, že *Čítanka* neobsahuje stať žádného českého demografa a ani žádný referenční odkaz na stať jiného českého autora, je Ladislav Růžička jediným naším zástupcem v celé publikaci. Devátá kapitola je věnována analýze úmrtnosti, kterou demonstruje dvaceti příspěvky od rozborů úmrtnosti podle příčin smrti po geografické rozdíly a vícenásobné modely a kohortní analýzy.

Ve třech kapitolách třetího svazku jsou obdobným způsobem představeny metody používané při studiu *plodnosti*. Nejprve jsou probrány detailní způsoby výzkumu z dat poskytujících informace pro průřezovou i kohortní analýzu (kapitola desátá), následují způsoby výpočtů a odhadů úrovně plodnosti z dat sčítání lidu či jiných informací o počtu narozených dětí (kapitola jedenáctá) a poté modely použitelné pro zjištění úrovně plodnosti (kapitola dvanáctá) a jejich aplikace. I z této kapitoly je zřejmé, jakou důležitost přikládali editoři metodám využitelných v zemích s vysokou úrovní plodnosti, ale s nízkou úrovní evidence pohybu obyvatelstva.

Do čtvrtého svazku byla zařazena *sňatečnost* včetně zániku manželství a opětovných sňatků (kapitola třináctá). Rozsahem jde o kapitolu skrovnou, podává však ve zhuštěné formě nejdůležitější metody, včetně konstrukce tabulek sňatečnosti a pravděpodobnosti rozvodu. Editoři však upozorňují, že problematiku vzniku a rozpadu manželských svazků řeší i oddíly týkající se domácností, rodin a plánování rodičovství. Rozsahem podstatně větší je pasáž věnovaná *prostorové mobilitě* (kapitola čtrnáctá), která pojímá prostorovou mobilitu jako jeden z komponent ovlivňující strukturu a vývoj populace. Vnitřní struktura kapitoly je tradiční, po části zabývající se mobilitou v rámci jedné země následuje oddíl podávající návod k výzkumu mezinárodních migrací. Svazek uzavírá problematika *domácností a rodin* (kapitola patnáctá). V jejím úvodu považovali autoři za vhodné uvést i definice domácností a rodin a typů rodin, druhý text je

věnován rodinným cyklům, následuje příspěvek zabývající se životními cykly. Oba zdůrazňují potřebu sociologického přístupu ke studované problematice. Jako obvykle následují možnosti analýzy v závislosti na kvalitě vstupních dat.

Do pátého svazku *Čítanky* byly zařazeny populační modely, projekce a odhady, které byly obsahem pěti kapitol. Po metodách používaných v kohortní analýze přirozené měny obyvatelstva (kapitola šestnáctá), následují způsoby konstrukce základních populačních projekcí komponentní metodou podle věku a pohlaví, respektive v návaznosti na etnickou skladbu obyvatelstva (kapitola sedmnáctá) a další odvozené projekce – např. projekce domácností, projekce zaměřené na postižení rozdílů ve vývoji městského a venkovského obyvatelstva, regionálních rozdílů, projekce zdrojů pracovních sil, projekce vzdělanostní úrovně obyvatelstva (kapitola osmnáctá). Obsahem kapitoly devatenácté jsou postupy, jimiž se modelují změny populačního vývoje; jde v podstatě o kapitolu věnovanou stabilní populaci a vztahům, které ovlivňují růst a věkovou strukturu populací, konstrukci populačních modelů a jejich použití. V kapitole dvacáté jsou shrnuty způsoby používané pro odhady stavu a věkové struktury obyvatelstva v intercensálním období a v období bezprostředně po uskutečnění sčítání lidu, v tom odhady využívající výběrových šetření.

Do šestého svazku byly zahrnuty metody, rozpracované zpravidla v nedávné době a využívající ve velkém rozsahu nejen nových statistických metod, ale i možnosti výpočetní techniky. Jsou to v první řadě metody založené na pravděpodobnostních modelech (kapitola jednadvacátá), vícecestavová demografie (kapitola dvaadvacátá), způsoby zjišťování víceúrovňového vlivu populačního vývoje ve společnosti (kapitola třiaadvacátá) a techniky analýzy založené na rozbořech kvalitativních dat (kapitola čtyřiaadvacátá). Jde tedy o metody, výstižně autory nazvanými jako *Základní metody pro pokročilé*.

Obsahem sedmého svazku je kapitola pětadvacátá, zaměřená na výzkum *antikoncepce a plánování rodičovství*. Tato kapitola obsahuje ne méně než 43 texty. Nejprve jsou zařazeny pasáže týkající se antikoncepce jako

chování lidí – sem je zařazena nejen problematika potratů, ale i metody, kterými se zjišťuje, jakých způsobů a v jakém rozsahu a s jakou efektivností používají manželské páry v zájmu omezování počtu narozených dětí. Ve druhé části se na vědomé snižování úrovně plodnosti pohlíží z hlediska programového plánování rodičovství. Dále jsou představeny metody na měření efektivnosti programů zaměřených na snížení úrovně realizované plodnosti, které u některých populací dosáhly značného rozsahu, způsoby, jak zjišťovat vliv omezování úrovně plodnosti na demografický vývoj. Je pochopitelné, že většina těchto textů vychází ze zkušeností zemí s vysokou úrovní plodnosti, resp. těch zemí, které se ve snaze o snížení populačního přírůstku značně angažovaly v aplikaci nejrůznějších programů na omezování úrovně plodnosti.

Do osmého svazku byly zahrnuty kapitoly *Ekologie člověka a populační výzkum* (šestadvacátá) a *Ekonomie a populační výzkum* (sedmadvacátá). Vzájemné vztahy populačního vývoje a životního prostředí jsou podány jak v rovině obecné, tak na příkladu vybraných studií z jednotlivých zemí, které se týkají vlivu urbanizace a rurálního způsobu života na stav ekosystémů. Obdobnou strukturu má i následující kapitola. Po úvodním textu podávajícím přehled ekonomické demografie následuje pasáž týkající se důsledků populačního vývoje na hospodářský vývoj třetího světa a příspěvek zaměřený k výpočtu dopadu populačního vývoje na pensijní systém v důsledku stárnutí populací (v tomto případě jde sice o rozbor

situace v USA, ale pro dnešní diskuse u nás je i tak velmi zajímavý). Do tohoto oddílu zařadili autoři i texty zaměřené na výzkum hospodaření domácností a rodin, na dopad vývoje plodnosti na věkovou strukturu populace a tím i na makroekonomické ukazatele. Poslední dva texty se týkají vztahu hospodářství a sociologie. Je sem však zařazena studie, týkající se vlivu změn v kulturním prostředí a ekonomickém vývoji na změny ve vývoji plodnosti (míněny ale změny, které vedou k zásadnímu snížení úrovně plodnosti), a studie, která se zabývá způsoby měření vlivu populačních programů na úroveň plodnosti a jejich dopadu na jednotlivce. I tentokrát jde především o zájmy rozvojových zemí s vysokou úrovní plodnosti.

Jak již bylo řečeno v úvodu, cílem této anotace bylo pouze seznámit českého čtenáře s kompendiem, které je dnes pro demografický výzkum k dispozici a které je nejen učební pomůckou, ale i dobrou bibliografickou příručkou. Čítanka metod pro demografický výzkum je v prvé řadě určena pro demografy, není však rozhodně nezajímavá ani pro badatele dalších společenských věd, zejména pokud ke své práci používají vysoce formalizovaných metod a modelových vztahů. Je nepřímým dokladem i trendu ve vývoji demografických metod v posledních dvaceti letech a možností, které moderní metody umožňují při výzkumu obyvatelstva, pro které nejsou k dispozici kvalitní data demografické statistiky nebo dlouhé řady pravidelně konaných populačních censů.

Ludmila Fialová

